

Петро БОЙКО
(*Запоріжжя, Україна*)

УДК 930.2 (477.75) “18”

Джерела з історії населення Степової України останньої чверті XVIII століття

Основною проблемою дослідження населення Степової України останньої чверті XVIII століття є відсутність чіткої, повної та достовірної джерельної бази щодо народонаселення.

Якщо розглянути праці А.О Скальковського [7; с.90], Д. І Багалія [1; с.2], П.К Шебальського [8; с.132], О.Й Дружиніної [4; с.119], В.М Кабузана [5; с.119] ми помітимо зовсім різні за чисельністю та складом приведенні данні по населенню Степової України. А. Скальковський доволі широко використовував архівні матеріали, але з іншого боку не ставився до джерела критично. Дуже часто в його дослідженнях існує неузгодження між географічними межами та інформаційним потенціалом історичного джерела, а за умови постійної зміни кордонів степового краю дуже часто узагальнені відомості, що використовувалися А.Скальковським створювали хибну історіографічну традицію. Через такий підхід до джерел А. Скальковського критикували вже наприкінці XIX століття [7 с.2;3. С.132]. Шебальській стверджував, що Скальковський “брал цифри из разных официальных источников, не проверяя их между собою” [8; 132].

Кабузан в своїй праці [5; 7] намагався встановити причину недостовірно наведених даних А. Скальковським, та співставити їх з власними підрахунками. Результатом цих підрахунків стало “збільшення” кількості населення в порівнянні із Скальковським в 1.5 – 2 рази. Так, за даними А. Скальковського в 1773 році населення південного краю складало – 123748 душ. В. Кабузан стверджує, що на той же рік зафіксовано – 241886 душ. Наведені данні В. Кабузаном так само викликають сумнів. Вже О.Й.Дружиніна неодноразово наголошувала на відносності наведених В. Кабузаном абсолютних покажчиків щодо

населення краю. В основі відмінностей в чисельності населення Степової України, які подаються різними істориками, лежить специфіка інтерпретації одних і тих же комплексів джерел, які використовувалися різними дослідниками для підрахунку чисельності населення. Саме через це важливим є розширення джерельної бази, комплексне використання джерел та критичний підхід до них.

Особливе місце серед джерел, що містять інформацію про кількісний склад населення мають окладні книги. Окладні книги південного краю останньої чверті XVIII століття являють собою підсумкові повітові зведення ревізій 1782 та 1795 років, що подавалися до Сенатської експедиції ревізії рахунків, а тому можуть бути віднесені до узагальнюючої справочинної документації. За призначенням окладні книги носили виключно фіскальний характер. Завдання, яке покладалося на окладні книги, — фіксація всього податного населення і визначення обсягу державного прибутку на кожен рік. Згідно з цим Сенатська експедиція в період між ревізіями кожні півроку вимагала від губернських правлінь, зокрема казенних палат, докладних відомостей про зміни у кількості населення південного краю. На підставі цих відомостей складалися щорічні окладні книги.

Окладні книги фіксують внутрішню ситуацію в Південному краї. Вони дають уявлення про міграційні процеси і податкову політику в регіоні. На цьому рівні окладні книги стають логічним завершенням внутрішньої політики Російського уряду на Півдні України. З іншого боку, майже до 1793 року в окладних книгах наводяться не повні свідчення про кількість населення колишньої Азовської губернії. В. Кабузан [5; 30] спираючись на окладні книги які зберігаються в РДА наголошує, що в порівнянні з іншими окладними книгами 4 ревізії, в яких наводяться по всіх повітах та губерніям Російської імперії кількість населення, в Катеринославських книгах наведено мінімум інформації.

Важливим джерелом дослідження заселення Степової України останньої чверті XVIII є ордери Григорія Олександровича Потьомкіна. Ці ордери містять дуже різноманітну інформацію, щодо зовнішньої та внутрішньої колонізації Степової України. Ця інформація допомагає зрозуміти ситуацію, яка склалася після зруйнування Запорізької Січі і більш чітко окреслити обставини, якими керувалася Російська імперія в процесі колонізації Степової України.

Так, аналіз ордерів Потьомкіна дає підставу зробити наступні висновки: в колонізації Степової України можна визначити як внут-

рішню, так і зовнішню колонізацію. У свою чергу внутрішня колонізація включає в себе переселення селян з центральних губерній Російської імперії та переселення селян з Лівобережної (перш за все з Полтавщини та Чернігівщини) та Правобережної України. Разом з тим, внутрішня колонізація включає в себе народну та державну колонізацію. До внутрішньої колонізації ми маємо підставу включити зафіксовані в ордерах Потьомкіна наступні складові:

1. Відправлення до Степової України колодників, зокрема заборона направляти колодників до Коливановоскресенських заводів [2; 74] і відправлення їх “на гарнізонну службу” до Дніпровських батальйонів Дніпровської лінії фортець [2; 59].

2. “Приймання” на Півдні селян-втікачів [2; 33].

3. Утримання від втечі колишніх запорожців [2; 45] та повернення їх з території Османської імперії через надання привілеїв як-от: дозвіл самовільно обирати рід заняття [2; 76] та надання земельного наділу [2; 76;87].

4. Переселення однодворців [2; 46].

5. Переселення майстрових з центральних районів Росії для будівництва міст і фортець.

До зовнішньої колонізації ми можемо віднести:

1. Переселення албанців [2; 31] і греків з території Османської імперії [2; 48,102] та надання їм великих коштів для зведення будівель (магазинів, аптек, училища, гостинного двору тощо) [2; 83-84].

2. Переселення з території Польщі [2; 76].

Ще одним не менш важливим джерелом інформації щодо населення Степової України є Повне зібрання законів Російської імперії (ПЗЗР), у XX — XXV томах ПЗЗР, які охоплюють період з 1775 по 1800 рік, опубліковано 173 документи, які стосуються безпосередньо Південної України. Внаслідок проведеної А.В.Бойком евристичної роботи було виявлено ще 216 іменних указів щодо південного краю. Тим самим на сьогодні можна стверджувати, що документи ПЗЗР складають 44 % відомих на сьогодні маніфестів та указів вищої державної влади стосовно Південної України останньої чверті XVIII століття, зокрема тих, що стосуються заселення міст регіону.

Але було б некоректно визначати місце та інформативну значимість такого комплексу як ПЗЗР з точки зору 173 опублікованих документів. Перш за все у ПЗЗР представлені узагальнюючі документи, які для Російської імперії кінця XVIII століття були знаковими і визначали

адміністративний, господарський та соціальний устрій усіх складових частин російської імперії. Мається на увазі “Положення про губернії” 1775 року, “Жалувана грамота містам”, “Жалувана грамота дворянству” тощо. Крім того, у процесі справочинства з важливих економічних питань, як-от: землеволодіння окремих верств населення, соляна торгівля, стаціонарна торгівля, перехід до інших верств населення – розпорядження по окремих регіонах автоматично поширювалися на всі інші регіони імперії. Саме цим пояснюється факт присилання до губернських та повітових канцелярій обов’язкових примірників усіх наказів, що затверджувалися імператорами та Сенатом. Все це робить ПЗЗР найбільшим зібранням регламентаційних та розпорядчих законодавчих актів.

Окреме місце посідають картографічні джерела, які представлені Атласами Катеринославського намісництва 1784, 1787, 1795-років. В атласах ми можемо отримати інформацію, що стосується міст Степової України а саме – кількості населення та соціальному складі.

Досить показовими є “Опис Катеринославського намісництва 1784 року” на основі якого ми можемо простежити кількість населення в повітах, як в повітових центрах так і в містечках та слободах.

Таблиця 1. Опис Катеринославського намісництва 1784 року [3].

Повіт	Кількість населення		Всього
	чоловіків	жінок	
Катеринославський	23533	18690	42223
Новомосковський	22295	17037	39332
Алексопольський	39014	35773	74787
Кременчугський	37674	35278	72952
Полтавський	40265	37674	77939
Константиноградський	29542	27183	56725
Слов’янський	30279	28447	58726
Бахмутський	16157	15077	31234
Донецький	20778	18559	39337
Маріупольський	21275	16231	37506
Павлоградський	13480	11393	24873
Херсонський	10440	5114	15554
Новомиргородський	22352	20947	43299
Елісаветградський	28333	25606	53939
Олександрійський	29736	26516	56252
Всього	385153	339525	724678

Але більш цікава ситуація простежується в розгляді повітових центрів. Так новостворені центри повітів не завжди перевищували за чисельністю населення містечка і навіть слободи та села

Таблиця 2. Порівняльна таблиця Катеринославського намісництва 1787 року [3].

Повіт	Кількість населення в повітовому центрі		Кількість населення в найбільших поселеннях			Кількість населення всього
	Чол.	Жін.		Чол.	Жін.	
Катеринославський	2157	1794	Романівка	1343	1085	42223
Новомосковський	1393	1083	Новоселеці	3698	3098	39332
Алексопольський	1390	1285	Царичанка	1651	442	74787
			Містечко Нові Сенжари	4152	4131	
Кременчугський	2535	2032	Містечко Кобиляки	4978	4842	72952
Полтавський	4544	4319	Містечко Решетіловка	6253	5734	77939
Константиноградський	314	309	Містечко Водолаги	6415	6135	56725
Слов'янський	1609	1530	Береки	2012	2082	58726
Бахмутський	1761	1594	Краснянське	1134	1051	31234
Донецький	371	384	Трьох-ізбенське	867	817	39337
Маріупольський	2545	1422	Містечко Нахичевань	5101	4873	37506
Павлоградський	1305	1061	Богданова	998	870	24873
Херсонський			Станислава	1290	45	15554
Новомиргородський	1512	1482	Канижа	707	642	43299
Елісаветградський	2526	2220	Дмитровка	1112	1166	53939
Олександрійський	431	366	Містечко Крилова	1912	1473	56252

Але до опису, як і до всякого джерела треба відноситися критично. Так, при більш детальному розгляді треба звернути увагу на кількість населення Катеринослава, адже закладення першої споруди Катеринослава – Преображенського собору відноситься до 1787 року [9], а атлас був складений в 1787 році в березні місяці. Так в атласі приймається до уваги населення яке “повинне” увійти до майбутнього міста, а саме – на місці казенного села Половиці та також прилежних містечок Нових Кайдак та Кам’янки. Саме ці поселення і створюють ту чисельність населення в загальній кількості 3951 чоловік.

Не менш цікавішою за інформаційними можливостями є опис 1795 року.

Таблиця 3. Опис 1795 року[3]

№	Звание дачь	Число дворов	Число душ		
			мужеска	Женска	Всего
1	Город Полтава	1105	3343	3616	6959
2	Город Александрия	120	395	348	743
3	Город Алексополь	508	1699	1514	3213
4	Город Бахмут	252	322	295	617
5	Город Градижск	685	2219	2113	4332
6	Город Донецк	106	214	215	429
7	Город Екатеринослав	200	351	330	681
8	Город Константиноград	124	380	204	584
9	Город Мариуполь	601	1003	2100	3103
10	Город Миргород	656	3193	2979	6172
11	Город Новомосковск	969	3660	3093	6753
12	Город Павлоград	408	1382	1262	2644
13	Город Славянск	526	447	491	938
14	Город Хороль	552	2335	2583	4918
	Всего	6812	20943	21143	42086

Ця відомість відображає ті зміни, які відбулися протягом 1787–1795 років. Нажаль, говорити про абсолютні цифри ми не маємо права, але динаміку демографічних процесів визначити можливо. В описі 1795

року доволі цінна інформація стосовно самого планування міста та його створення, а саме – початок будівництва церкви в 1787 році 9 травня під час подорожі Катерини II до Криму. Далі знаходимо дуже важливі свідчення щодо архітектурного ансамблю міста, який складається з вже згаданою церквою, губернаторського кам'яного будинку з англійським парком, погребом казначейства, дерев'яним приміщенням суду. За цим описом згадується Половиця, яка стала центром Катеринослава і злилася з ним. Але вже в цьому описі немає відомостей про прилежні містечка Нові Кайдаки та Кам'янку. Це дає підставу говорити про зміни, які відбулися з планом будівництва Катеринослава в наслідок смерті Г. Потьомкіна та звертання грандіозних планів щодо Катеринослава.

Таблиця 4. Статистичні свідчення Катеринославської губернії за даними 1817 та 1819 років.[3]

Уездные города	В городах			В уездах				
	дворов	жителей		дворов	жителей		Лошадей	рогат. скота
		Муж	Женска		Мужеска	Женска		
Екатеринославль	790	3175	2549	7671	26635	32633	26333	60340
Верхнеднепровск	209	463	449	9196	32620	32234	6903	36997
Новомосковск	1096	1410	1418	13939	44971	43933	6254	52805
Павлоград	626	1964	1956	10122	42950	39406	9976	58758
Бахмут	700	1972	2128	3707	35129	36238	8562	56313
Славяносербск	250	709	678	7148	24288	23739	5259	47083
Александровск	335	618	650	13845	43473	40717	30031	129692
Итого за исключением Ростовского уезда	4006	10311	9828	70628	250066	242600	74248	441988 [8]//

Таблиця 5. Порівняльна таблиця, складена за описами Катеринославського намісництва 1784 року, описом 1795 року, статистичними свідчення Катеринославської губернії за даними 1817 та 1819 років

№	Звание дачь	Опис 1784 року	Опис 1795 року	Описи 1817 та 1819
1	Город Полтава	8863	6959	
2	Город Александрия	797	743	
3	Город Алексополь	2675	3213	
4	Город Бахмут	3355	617	4100
5	Город Градижск	-	4332	
6	Город Донецк	755	429	
7	Город Екатеринослав	3951	681	5724
8	Город Константиноград	623	584	
9	Город Мариуполь	2967	3103	
10	Город Миргород	-	6172	
11	Город Новомосковск	2476	6753	2828
12	Город Павлоград		2644	3920
13	Город Славянск		938	
14	Город Хороль		4918	
	Всего			

Ще одним джерелом хоч і менш інформаційним є церковна реєстрація, яка представлена метричними книгами. Метричні книги розділені на 3 частини: 1 – частина: “О рождающихся”, де фіксувалася інформація про дату народження, батьків та хрещени батька й матері. 2 – частина: “О бракосочетающихся”, в якій вказується хто обвинчався, день вінчання, хто був свідками. 3 – частина: “О умерших”, в якій вказується дата, місяць, за якою хворобою, коли похований з каяттям чи ні. Таким чином, метричні книги виступають важливим джерелом щодо населення, але потребують значної архівної евристики та підрахунків при масовому використанні.

Звичайно, данні що наводяться в атласах Катеринославського намісництва не є абсолютні, а метричні книги не дають нам змогу

характеризувати загальний процес народонаселення. Саме тому нагальним завданням є здійснення суцільної архівної евристики в архівосховищах Росії та України.

Джерела та література:

1. Багалій Д.І. Колонізація Новоросійського краю і перші кроки по шляху культури. – Київ, НУА, 1889.
2. Богумил. К історії управління Новоросії князем Г. А. Потемкіним. Ордеру 1775 і 1776 року. – Катеринослав: Типографія губернського земства, 1905. – Вип.2.
3. Джерела з історії Південної України. – Т. 10 // Описи степової України останньої чверті XVIII – початку XIX століття. – Запоріжжя, 2009.
4. Дружинина Е.І. Северное Причорноморье в 1775–1800 гг. – М., 1959
5. Кабузан В.М. Заселение Новоросии в XVIII первой половине XIX века. – М., 1976
6. ПСЗР. 1775–1780 гг. – СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. XX – Т. XXV.
7. Скальковский А.А Хронологическое обозрение истории Новоросийского края. 1730–1823, ч. I–II. – Одесса, 1836–1838.
8. Шебальский П.К Потемкин и заселение Новоросийского края / Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах ей прилежащих. Кн. 1. – М., 1869.
9. Яворницький Д.І. Історія міста Катеринослава. – 2-е изд., доп. – Днепропетровск: Промінь, 1989. – 200 с.

Бойко Петро (*Запоріжжя, Україна*) **Джерела з історії населення Степової України останньої чверті XVIII століття** В статті представлено результати евристики щодо джерел з історії населення. Робиться спроба класифікувати джерела з історії населення Степової України; виявити інформаційний потенціал описів Катеринославського намісництва.

Ключові слова: джерело, Степова Україна, населення.

Бойко Петр (*Запорожье Украина*) **Источники по истории населения Степной Украины последней четверти XVIII века.** В статье представлены результаты эвристики что касаются источников народонаселения степной Украины. Сделана попытка их классифицировать, определяется информационный потенциал описей Екатеринославского наместничества

Ключевые слова: источник, Степная Украина, население

Bojko Petro (*Zaporizhzhia, Ukraine*) **Sources from the history about population of Steppe Ukraine in the last fourth of XVIII century**

In this summery presented results of heuristic research about sources from population history. Author made an attempts to classification this sources from the history of population on the Steppe Ukraine and finding the informative potential by descriptions of Katerinoslavsk deputy.

Key words: population, Steppe Ukraine, sources